

Методија МАНОЈЛОВСКИ

ЕКСПЛОАТАЦИЈА НА ОЛОВНО-ЦИНКОВАТА РУДА ВО ЗЛЕТОВСКИТЕ РУДНИЦИ ВО ВТОРАТА СВЕТСКА ВОЈНА

Со формирањето на Хитлеровата нацистичка влада во 1933 година, во согласност со фашистичките експанзионистички планови и акции, растела и германската стопанска експанзија кон земјите на Југоисточна Европа, посебно кон Југославија. Југоисток¹, како што проценувале германските надворешнотрговски експерти, се јавувал како можна замена за изгубеното место на прекуморските пазари и некој вид надворешнотрговски „појас за спасување“. Бидејќи големата економска криза довела до пропаст на плановите на германското стопанство за освојување на светскиот пазар, индустриските кругови на Германија се свртеле кон освојување на стопански позиции и создавање на стопански монопол во земјите од Средна и Југоисточна Европа. Тоа било свртување кон т.н. Grossraumwirtschafts - концепција (голем стопански простор)².

Во рамките на нацистичките стопански концепции југоисток требало да заземе мошне важно место во снабдувањето на Германија со суровини и земјоделски производи. Југоисток бил посебно привлечен за германското стопанство со своите рудни богатства (бакар, олово, цинк, манган, хром, боксит, антимон, лискун и др.), неопходни за воената индустрија. Понатаму, овој простор бил привлечен и поради тогашните големи можности за извоз на разновидни житни култури, месо, маст, масло, коноп, тутун, овошје и други земјоделски и сточарски производи, од кои Германија чувствувала недостиг. Истовремено, југоисток се гледал и како простор на кој Германија можела да ги пласира своите индустриски и хемиски производи, текстил, кожени производи, машини и алати, превозни средства, научни инструменти, опрема за рудници и др³.

¹ Постојат повеќе различни мислења кое подрачје во Европа е опфатено со поимот југоисток. Ние под Југоисточна Европа го подразбираме просторот на кој од крајот на 1918 година се простираат државите Унгарија, Романија, Југославија, Бугарија, Албанија и Грција.

² Milan D. Ristiović, Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45, Beograd 1991, 10-11.

³ Jovan Marjanović, Ekonomska politika nemačkih okupatora u Jugoslaviji 1941-1945. Jugoslovenski istorijski časopis (JIČ), Beograd, 4/1963, 74-75.

Сите југоисточноевропски народи, без разлика на нивниот статус во системот на „германскиот нов поредок“, од германска страна биле гледани и како важен извор за стопанството на Третиот Рајх. Проценките кои биле подготвени во текот на војната укажувале на тоа дека овој простор можел на германското стопанство да му понуди милионска армија на работници. Овие проценки се базирале на изразената аграрна пренаселеност и на високот на наталитет кај народите од Југоисточна Европа. Изворот на работна сила требало да се дополни и со користење на трудот на воените заробеници и логорашите⁴.

Неколку фактори придонеле за брзо воспоставување на германска стопанска доминација на југоисток: трговската инертност и незаинтересираност на западните сили за давање отпор на германското стопанско навлегување, како и катастрофалната состојба на националните стопанства на југоисточноевропските држави, предизвикана од големиот пад на цените на земјоделските производи во годините на економската криза. Кон овие фактори треба да се додаде и настанатиот расчекор во цените на извозните стоки (суровини и храна) и увезните индустриски производи од развиените земји. Наоѓајќи се во ваква состојба, земјите од југоисток се повеќе потпаѓале под германско стопанско влијание⁵.

Во склоп на нацистичките стопанско-политички концепции Југославија требало да заземе одредено место во снабдувањето на Германија со суровини и земјоделски производи. По доаѓањето на власт на националсоцијалистите, била подзасилена германската стопанска експанзија спрема Југославија. Почнувајќи од 1935 година, Германија го зазела првото место во југословенскиот извоз и увоз. И во областа на инвестираниот странски капитал од 1934 до 1941 година забележителна била германската експанзија во југословенското стопанство⁶.

Паралелно со освојувањето на пазарот на стоки и капитал, во Југославија биле формирани специјални германски организации, со задача да го следат и проучуваат развојот на домашното стопанство и да интервенираат кога за тоа ќе се укажело потреба. Слични организации биле формирани и во самата Германија⁷. Во врска со тоа, Германија спроти војната започнала со планско уфрлување на одредени должности во Југославија на свои стопански и технички специјалисти, со задача да се запознаат со југословенското стопанство и во дадени моменти да интервенираат во корист на Германија. Во 1936 година во Југославија пристигнал Франц Нојхаузен (Franc Neuchausen), прво како германски конзул за стопански прашања при германската амбасада во Белград, а потоа како Герингов ополномоштеник за германскиот четиригодишен план. Негова задача била со своето специфично вли-

⁴ Milan D. Ristović, Nemački „novi poredak...“, 361.

⁵ D-r Živko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937*. Beograd 1968, 97-103.

⁶ Jovan Marjanović, *Ekonomska politika...*, 74-76.

⁷ На пример такви организации во Германија биле: Technische Union, Mitteleuropäischer Wirtschaftstag e.v. (MWT), Deutsche Handelskammer für Jugoslawien, Osteuropäische Handelskompanie m.b.H.(ОНК) и други. Истото, 76.

јание врз југословенското стопанство, да го усогласи неговиот развој со германските стопански интереси. По доаѓањето, Нојхаузен донел поголем број на истакнати германски стручњаци од сите области кои биле интересни за Германија⁸.

На тој начин нацистичка Германија спроти почетокот на Втората светска војна, а особено по нејзиниот почеток и по првите извонредни воени успеси на европското боиште, правела значителни напори стопанството на Југославија да го стави под цврста контрола. Во овие напори Германија добивала целосна поддршка од тогашните југословенски стопански и владеачки кругови, кои сметале дека на тој начин ќе можат да ги обезбедат своите интереси.

Германија водејќи сметка за своите економски интереси настојувала да ги задржи во свои раце сите значајни рудници во Југославија, односно во Македонија и во Грција. Во текот на подготовките за агресијата на фашистичките сили врз Југославија и Грција во април 1941 г., Германија формирала специјални технички единици, кои биле составени од инженери и квалификувани работници од разни специјалности (стручни квалификувани рудари, електричари, машинобравари и други). Овие специјални единици настапувале заедно со првите германски борбени ешалони и биле потчинети на Управата за воено стопанство и вооружување (Wirtschafts und Rüstungsamt). Нивната задача била веднаш да ги запоседнат рудниците, индустриските постројки, сообраќајните и другите објекти значајни за германското воено стопанство, да ги обезбедат од евентуални саботажи и веднаш да ги стават во производство. Таква задача при нападот на Југославија имал 13. технички баталјон, под команда на полковникот Вендт (Wendt). Делови од единиците на овој баталјон успеале да ги запоседнат индустриските постројки во Србија и во Македонија, а меѓу останатите и рудникот Трепча, Борскиот рудник и рудниците за хромна руда во Македонија. На тој начин Германија ги запоседнала овие територии и ги зела во свои раце најзначајните извори на стратегиски важните сировини и тоа пред да биде извршена со Италија територијалната поделба на Југославија. Притоа Германија многу не се обзирала на приговорите кои доаѓале од нејзините партнери кои учествувале во оваа поделба⁹.

Познатите Хитлерови Приврмени смерници водеа строга сметка за овие германски стопански интереси. Во извештајот од претставникот на Врховната команда на Вермахтот од 19 април 1941 година, доставен од Управата за воено стопанство и вооружување, а кој се однесувал на состанокот на 1 натаму треба да важи како раководен принцип дека Германија во ниту еден случај не смее да добива помалку сировини од Југославија отколку што до сега примала¹⁰.

⁸ Dr Nikola Živković, Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu, Beograd 1975, 32-33.

⁹ Dr. Živko Avramovski, Treći Rajh i Borski rudnik. Bor 1975, 151-152.

¹⁰ Архив на Воено-историскиот институт-Белград (АВИИ), Микротека, Национален архив Вашингтон (НАВ-Н-Т), 77, Ф.1295/792-795; Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (Zbornik NOR). Tom XII, knjiga 1. Dokumenti nemačkog Rajha 1941. Vojnoizdavački zavod, Beograd 1973, dok. 11, 36-40.

Претставниците на Германија и на виенските преговори од 21 и 22 април 1941 година биле многу упорни во застапувањето на своите стопански интереси.

Со цел што подобро и потрајно да се обезбедат германските интереси на подрачјата кои биле прерушени на сателитските и квислиншките режими, полномошникот на трговско-политичкото одделение при министерството за надворешни работи на Третиот Рајх, Карл Клодиус (Carl August Clodius) кон крајот на април 1941 година престојувал во Будимпешта, Софија и Загреб, каде подготвил низа аранжмани со кои се заштитувале и гарантирале стопанските интереси на Германија. Посебно значаен бил престојот на Клодиус во Софија, за време на кој на 24/25 април 1941 година била потпишана тајната спогодба т.н. спогодба „Клодиус“ или „Клодиус-Попов“. Со спогодбата, било предвидено дека во окупираните од Бугарија делови на бившата југословенска држава, „Германија може неограничено да ја продолжи започнатата од неа експлоатација на индустриски сировини и пред се минерали. Тоа се однесува не само кон веќе отстапените концесии, но исто така и кон зафатите кои ќе бидат развиени подоцна. Германија може неограничено да ги извезува сите основни материјали добиени од германските друштва на споменатите територии“. Понатаму, Бугарија се обврзала при давањето на нови концесии да води сметка во прв ред за германските интереси¹¹.

По потпишувањето на спогодбата „Клодиус-Попов“, сите рудници на делот од територијата на Македонија, окупиран од страна на Бугарија, се нашле под контрола на Германија. Во поглед на експлоатацијата на рудниците Германија не правела никакви компромиси со бугарската власт. Сето производство било резервисано за германското стопанство и потреби. Ценејќи дека рудното богатство во Македонија е од вонредно значење за германската воена индустрија, до крајот на 1941 година Германците организирале свој стопански апарат за негова експлоатација. За таа цел во Скопје била создадена Дирекција за експлоатација на рудниците во Македонија, на чие чело како директор бил поставен германскиот ополномоштеник за рударство во Македонија Роберт Диригл (Robert Dürig), кој и до капитулацијата работел како стручњак во рудникот Радуша. Дирекцијата се наоѓала во рамките на Германскиот офицер за воено стопанство Софија, установа основана во месец мај 1941 година од страна на Врховната команда на Вермахтот. Основна задача на оваа специјална установа, со која раководел мајорот Шнаузе (Schnause), била да ги обезбедува воено-економските интереси на Третиот Рајх во Бугарија и на окупираните од неа југословенски територии и, истите интереси да ги застапува пред бугарските власти. На Германскиот офицер за воено сто-

¹¹ Давид Б. Коен, Ограбването и разаруването на българското стопанство от германските империалисти през Втората световна война. София, 1966, 46-47; Витка Тошкова, България и Третиот Райх. София 1975, 55-56; Вџбан Ангелов, Стопанската разруха на България, София 1945, 37-38; Dr Nikola Živković, Ratna šteta koju je Nemačka.., 346.

панство - Софија му бил доделен, односно потчинет и воено-управниот советник и специјален стручњак за рударство, мајорот д-р Уфер (dr. Ufer)¹².

Колкаво значење им придавале Германците на рудниците во Македонија, се гледа и од фактот што одговорните германски стопански раководители често ја посетувале Македонија, и на самото место се информирале за состојбата и за создадените проблеми. Покрај редовните посети на окупираните територии, германските стопански раководители и специјалисти редовно одржувале и состаноци на кои биле разгледувани прашања поврзани со експлоатацијата на рудното богатство и со можностите за нејзино засилување. Сето ова, како и други преземени мерки, докажуваат дека Германците поради големите потреби на воената индустрија, покажале специјален интерес за рудното богатство во Македонија. Нивните напори биле насочени на постојаното зголемување на производството и транспортирањето на рудата и концентратите. Најголемо внимание Германците му придавале на преработката на хромната руда, иако нивниот интерес и за останатите руди не бил ништо помал.

Рудниците во Македонија што се наоѓале под германска управа, според вложениот капитал, од страна на Генералниот ополномоштеник биле поделени на две групи: група рудници во кои бил вложен државен капитал, со која раководел Роберт Диригл, директор на рудникот Трепча и член на Најхаузен-овиот штаб, и втора група, во која бил пласиран капитал на здружениот концерн „Фридрих Круп“, со кој раководел д-р Уфер, исто така член на Најхаузен-овиот штаб¹³. Во првата група работата над експлоатацијата на рудниците се одвивала преку претпријатијата: „Allatini Mines, Ltd“, АД „Љубошан“, АД „Ложане“, АД „Јуџомонијан“, АД „Анијимон“, Германско-рударското друштво „Прилеп“ и „Трепча Mines, Ltd“ кое ги експлоатирало рудниците за олово и цинк, Злетово¹⁴, флотацијата за облагородување на рудата и рудникот за лиг-

¹² Германскиот офицер за воено стопанство - Софија, како установа била приклучена кон германската амбасада во Софија, меѓутоа службено и дисциплински била потчинета на началникот на Воено-стопанскиот штаб за Србија, а од 1 јули 1941 година на Воено-стопанскиот штаб за југоисток. Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-77, ф. 613/1788217-20; 1799214-16; Полковник Томо Ристовски, Скопје под германска окупација (1941 година). Скопје во НОВ 1941, Скопје 1973, 292.

¹³ Давид Б. Коен, Ограбването и разарувањето на бугарското стопанство..., 49; Dr Nikola Živković, Ratna šteta koju je Nemačka..., 347.

¹⁴ Лежиштата на рудникот за олово и цинк Злетово се наоѓаат во планинскиот предел во близината на селото Добрево, Кратовско, на надморска височина од 500-1400 метри. Современата историја на рудникот датира од Првата светска војна, кога започнале првите неорганизираните испитувачки работи од помал обем. Првите интензивни испитувања започнале во 1927 година од страна на друштвото „Трепча Mines, Ltd“, основано во 1926 година, како огранок на големото лондонско друштво „Selection Trust, Ltd“. Сопственик на концесијата за експлоатација на оловните руди во рудникот Злетово било друштвото „Трепча Mines, Ltd“. Концесијата била издадена на 14 јануари 1938 година и опфаќала 820 рудни полиња во пределите на Кратовско и Злетовско. Акциониот капитал на друштвото изнесувал 400.000 фунти или 88.000.000 динари. Како резултат на обемните испитувања биле откриени големи резерви на руда богата со олово и цинк (околу 1.000.000 тони). Во педриодот од 1937 до 1939 година споменатото друштво започнало со подготвителни работи за експлоатација на рудата. Во овој период во село Пробиштип била подигната рударска индустриска населба, во склоп на која биле изградени повеќе индустриски пос-

нит во близината на Пробиштип, со капацитет од 4.800 тони¹⁵.

За да ја зголемат експлоатацијата во Злетовските рудници, Германците во друштвото инвестирале голем капитал во износ од 21.866.854 динари и презеле мерки за подобрување на технолошкиот процес. Капиталот бил вложуван исклучително во објекти од подготвителен и експлоатационен карактер¹⁶. Не располагаме со податоци дали Германците вршеле иследувања на нови рудни наоѓалишта.

Имајќи предвид дека Злетовските рудници ги презеле на полно зачувани, Германците успеале производството да го одржат не само на предвоено ниво, туку и да го зголемат. Во извештајот на Генералниот ополномоштеник за стопанството на Србија од 3 февруари 1942 година упатен до Командантот на вооружените сили на југоисток за рудникот Злетово се вели: „...Рудникот Злетово што му припаѓа на Треча Mines Ltd, можеше неодамна започнатиот производство да го зголеми и да произведе во декември 1941 година 243 тони оловни концентрати...“¹⁷. Од окупацијата во 1941 до септември 1944 година биле ископани 134.122 тони оловно-цинкова руда (обогатена со 12-15% олово), од која биле добиени 19.061 тон оловен концентрат (со 70-75% чисто олово). Просечното месечно производство изнесувало 4000-5000 тони сурова руда и околу 300-400 тони концентрат¹⁸. Тоа може да се заклучи и од гер-

тројки. Изградена била флотација со капацитет од 350 тони руда за 24 часа, која со рудникот Добрево била поврзана со жичарница долга 3,5 км. При сепарацијата била подигната термоцентрала со два генератора со јачина од по 550 к.с. Јагленот за централата се добивал од лигнитниот басен кој бил откриен во непосредна близина на селото Пробиштип. Подигнати биле и неколку административни и стамбени згради, зграда за магацин, лабораторија, ковачница и друго. Во село Добрево биле подигнати неколку објекти: куќи за работниците, машинско одделение, магацин, коњушница и друго. Исто така во тој период бил изграден пат од Пробиштип до железничката станица Развигорци (денес Ванчо Прке), во должина од 22 км. Рудникот и постројките биле на полно подготвени за експлоатација во 1939 година, меѓутоа се до 1941 година не се започнало со редовно производство. По двомесечна работа во 1939 година, поради ниската цена на оловото, рудникот престанал со работа. Експлоатираната руда и добиениот концентрат од флотацијата се лагурувале и само незначителни количества се извезувале во Треча. При тоа биле произведени 6.084 тони оловно-цинкова руда. Средниот состав на рудата бил: 11% Рв, 1,5% Zn и 120 грама Ag на тон. Aleksandar Malahov, Rudarska industrija u Makedoniji (1934-1944). (текст во ракопис од документација на Заводот за геолошки истражувања на НР Македонија, Скопје, 16-17; Dr. Vasilije Simić, Istorijski razvoj našeg rudarstva, Beograd 1951; Индустијата во НР Македонија, Скопје 1961, 299-300.

¹⁵ Централен државен исторически архив-Софија (ЦИИА), ф. 231, оп. 2, а.е. 87, л. 17-19, 31; а.е. 241, л. 1-4; а.е. 763, л. 7; а.е. 798, л. 2, 3, 16, 17; Давид Б. Коен, Ограбването и разоряването..., 50; Dr Nikola Živković, Ratna šteta koju je Nemačka..., 350.

¹⁶ Вкупно биле изградени 94 разни објекти. Во Пробиштип, меѓу другото, изградена била нова електроцентрала од 1.200 kW, бункер за концентрат, два магацина, 19 згради за работниците и чиновниците. Исто така проширени биле флотационите постројки. Во Добрево биле изградени 18 згради, меѓу кои и машински згради, бункер за руда и шест куќи за чиновниците. Покрај тоа, во Пробиштип бил изграден водовод во должина од 3.990 м., канализација од 2.805 м., и пат во должина од 1.692 м., (ширина 5.5 м.). На самиот рудник бил проширен главниот поткоп за дупли колосек во должина од 400 м. ДАРМ, Скопје, фонд: АСНОМ. Поверенство за шумарство и рударство - оддел рударство, 157, 15, 106, 381-382; Aleksandar Malahov, Rudarska industrija..., 39-40.

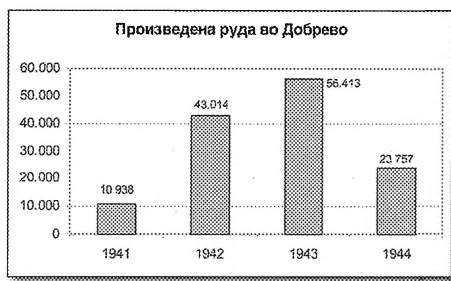
¹⁷ АВИИ, НАВ-Н-Т-84, ф. 82/137028-30.

¹⁸ ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ 1945-1953, к. 9, арх. ед. 2/31-36; Aleksandar Malahov, Rudarska industrija..., 40; Dr Vasilije Simić, цит. труд, 209.

манските податоци, според кои во 1942 година во Злетовските рудници биле ископани 43.094 тони сурова руда, од која биле добиени 7.045 тони концентрат¹⁹.

Следејќи ги германските месечни извештаи, може да се согледа дека производството на оловно-цинкова руда доста варираше во зависност од сезонските услови, а посебно и од развојот на Ослободителната војна. Така, видливо е дека во пролетните и есенските месеци производството било поголемо отколку во летните месеци на годината, во сезоната на земјоделските работи²⁰.

Производството, преработката и количеството на добиениот концентрат за време на окупацијата се прикажани на следните графикони.²¹

Од вкупно произведените 19.061 тони концентрат во Германија биле транспортирани 18.655 тони со 70-75% чисто олово. Имајќи предвид дека еден тон оловен концентрат содржел 580 грама сребро, произлегува дека со концентрат биле транспортирани од 10,8 до 11 тони од овој скапоцен метал²².

¹⁹ Zbornik NOR, tom XII, knjiga 2. Dokumenti Nemačkog Rajha 1942. Beograd 1976, док. бр. 208, с. 984; Томо Ристовски, Злетовските рудници согледани низ наша и германска документација, со посебен осврт на нападот на 3.IV.1944 година. Кочани и Кочанско во НОВ 1941-1945. Кочани 1985, 360.

²⁰ Во 1942 година - во мај биле ископани 3.360 тони руда, а произведени 561 тон концентрат, во август ископани 1575 тони руда, произведени 179 тони концентрат, во октомври произведени 791 тон концентрат, во ноември ископани 4.378 тони руда, произведени 792 тони концентрат, во декември ископани 5.514 тони руда, произведени 840 тони концентрат; во 1943 година - во јуни биле произведени 511 тони концентрат, во август 343 тони, во октомври 320 тони, во ноември 321 тон; во 1944 година - во јануари биле ископани 5.300 тони руда, а произведени 735 тони концентрат, во февруари ископани 5.130 тони руда, произведени 698 тони концентрат, во март произведени 5.341 тон руда, произведени 676 тони концентрат, во април ископани 270 тони руда, произведени 158 тони концентрат. - АВИИ, НАВ-Н-Т-77, ф. 613/179937-49, 1799763, 1799827-9; ф. 614/1800729-39; ф. 1300/000758-72; Т-84, ф.82/137028-30; ЦДИА, фонд 231, оп. 2, а.е. 763, л. 34; Томо Ристовски, Злетовските рудници..., 360.

²¹ Aleksandar Malahov, Rudarska industrija..., 40; Dr Vasilije Simić, цит. труд, 299.

²² Расположивите податоци за производството и транспортот на оловна руда од наоѓалиштата во Злетово не се совпаѓаат во целост, но и не се разликуваат драстично. Во Извештајот за состојанието на рудникот Злетово бр.369 од 28 мај 1945 година подготвен од раководството на рудникот и упатен до Министерството за индустрија и рударство, дадени се следните податоци: произведена руда 132.224 тони, преработена 130.623 тони, произведен оловен концентрат 18.712 тони, транспортирано во Германија 18.316 тони. ДАРМ, Скопје, фонд: АСНОМ - Поверенство за шумарство и рударство - оддел за рударство, 157, 15, 106, 381-382; Михаило Апо-

*
* *

Германските окупаторски власти при експлоатацијата на рудното богатство во Македонија се соочувале со неколку основни проблеми: обезбедување на редовно производство, транспорт на рудата, недостиг на работна сила и сл.

Со разгорувањето на антифашистичката и ослободителната борба во Македонија, меѓу другото, најдиректно биле загрозени и виталните германски стопански интереси. Поради тоа, покрај разните мерки што ги презеле бугарските окупаторски власти против партизанските одреди и нараснатата НОБ и Германците од своја страна презеле организирање заштита на стопанските објекти, посебно на рудниците кои тие ги експлоатирале²³. Со овие прашања бил задолжен и активно се бавел поручникот д-р Гебел (Gebel), претставник на АБВЕР (Abwehr) (германска воено известителна и контра известителна служба) од Софија. Д-р Гебел тесно соработувал со бугарските власти, како и со германскиот ополномоштеник за рударство во Македонија²⁴. Од извештајот на Германскиот офицер за воено стопанство во Софија од 31 декември 1942 година, дознаваме дека во декември истата година бугарскиот министер за внатрешни работи официјално ја дал својата согласност за формирање на одделна служба за заштита на рудниците во Македонија, во јачина од околу 300 луѓе, која би била директно потчинета на бугарски полициски офицери. Рударската заштита им стоела на располагање исклучително на јамските погони, а нејзиното финансирање требало да го вршат самите погони²⁵. Истовремено, Министерството на војната во Софија било замолено за дозвола, во загрозените реони да се употребат и единици на бугарската војска, кои тесно би соработувале со рударската заштита и со полицијата²⁶.

Во рамките на овие мерки, во почетокот на 1943 година била организирана рударска заштита од околу 300 луѓе, на која и биле потчинети и 120 полицајци од бугарската државна полиција. За итни интервенции, ставени биле на располагање и неколку брзи (летечки) полициски одреди во јачина од стотина полицајци²⁷. „Заштитата на погоните, известувал на 11 март 1943 година Германскиот офицер за воено стопанство во Софија, е составена исклучително од Бугари, а нивната лојалност е испитана од страна на бугарската полици-

столски, врз основа на документите од архивата на Злетовските рудници го изнесува податокот дека германските окупатори преработиле околу 130.000 тони руда, од која добиле околу 18.990 тони оловен концентрат со 70% чисто олово. Михаило Апостолски, Февруарскиот поход. Избор, кн.3. Скопје 1975, 235.

²³ АВИИ, НАВ-Н-Т-77, ф.613/179912.

²⁴ АВИИ, НАВ-Н-Т-77, ф.613/179908; Полковник Томо Ристовски, Германската ангажираност во Македонија (и Скопје) во 1942 година. Скопје во НОВ 1942. Скопје 1975, 302-303.

²⁵ АВИИ, НАВ-Н-Т-77, ф. 613/179950-1.

²⁶ АВИИ, НАВ-Н-Т-77, ф. 613/1799908; Полковник Томо Ристовски, Германската ангажираност... во 1942 година, 303.

²⁷ АВИИ, НАВ-Н-Т-77, ф. 613/1800029; Полковник Томо Ристовски, Германската ангажираност... во 1942 година, 303. ЦДИА, бр. 231, оп. 2, а.е. 798, л. 11.

ја²⁸. Обуката на рударската заштита било предвидено да се изведе според упатството на бугарската полиција, а во договор со ополномоштеникот на германската Воена организација во Софија (Krigs-organisation Bulgarien), и со раководителите на погоните²⁹.

Меѓутоа, многу брзо се покажало дека формираната рударска заштита не била ни доволно силна, ни подготвена да ги заштити рудниците од засилените дејства на партизанските единици. Поради тоа во првата половина на 1943 година високи германски воени и стопански раководители зачестено ја посетувале Македонија. Од 24 до 31 март Македонија ја посетил Германскиот офицер за воено стопанство во Софија, потполковникот Шнаузе. По направената обиколка на рудниците, тој со највисоките бугарски цивилни и воени раководители во Скопје ги разгледал проблемите поврзани со производството, работната сила и заштитата на рудниците³⁰.

По неполни два месеца, од 18 до 25 мај 1943 година, една група претставници на Вермахтот, разузнавачката и военостопанската служба, придружени од претставници на бугарската дирекција на полицијата, одново ги посетиле македонските рудници. За време на посетата германските претставници констатирале дека дотогашната заштита на рудниците не задоволува и дека е потребно зголемување на заштитата со нови војници, вооружени со посовремено оружје и подобро опремени. Исто така, во согласност со командантот на 5-та бугарска армија, генералот Бојдев, а за засилување на одбраната на рударската заштита, било предвидено ангажирање на 4-5 чети на бугарската војска, кои требало да ги вооружи Вермахтот³¹.

За проблемите поврзани со производството, работната сила и заштитата на рудниците, на 25 мај 1943 година било дискутирано и во германската Воена организација во Софија. На состанокот меѓу другото, било земено во предвид, во најскора иднина делови на еден германски рударски баталјон во јачина од околу 1000 војници да бидат ангажирани како за стручна работа во рудниците, така и за нивна заштита³².

Кон средината на 1943 година биле формирани и четирите чети од бугарската окупаторска војска кои се вклопиле во одбраната на рудниците. Секоја чета броела по 145 војници (4 офицери, 13 подофицери и 128 војници). Една од овие чети била распоредена во Злетово³³.

Во ситуација на зачестени напади на рудниците, напуштање на работната сила, опаѓање на производството, германската Врховна команда во почетокот на јануари 1944 година вовела во Македонија и посебна воена функција: „Командант на единиците за заштита на индустриските објекти во

²⁸ АВИИ, НАВ-Н-Т-77, ф. 613/1800028.

²⁹ Истото.

³⁰ АВИИ, НАВ-Н-Т-77, ф. 613/1800056-57; Томо Ристовски; Влијанието на НОБ врз германските интереси во Македонија во текот на 1943 година со посебен осврт на Прилеп и Прилепско. Прилеп и Прилепско во НОВ 1943, книга прва, Скопје 1981, 339.

³¹ Томо Ристовски, Влијанието на НОБ врз германските интереси во Македонија..., 340.

³² Истото.

³³ Истото, 341.

Македонија“. За нејзин прв раководител бил поставен мајорот Геберт (Gebert), со задача да ги обединува, да ги раководи и да ги координира акциите на сите ангажирани сили за одбрана на стопанските објекти³⁴.

Проблемот со работната сила, особено стручната, во рудниците бил присутен за сето време на окупацијата. Постојаниот недостиг на работна сила од страна на германскиот ополномоштеник за стопанство во Србија Франц Најхаузен, во јули 1942 година, е окарактеризиран како „особено чувствителна тешкотија во рударството“³⁵. Овој проблем бил согледан од Германските офицери за одбрана и за воено стопанство во Софија³⁶.

Со подемот и омасовувањето на Ослободителната војна во Македонија, прашањето поврзано со работната сила во рудниците особено се актуелизирало. Во својот извештај од 15 ноември 1943 година, за состојбата во октомври Германскиот офицер за воено стопанство известува: „Вознемиреноста помеѓу рударските работници предизвикана поради бандитското дејствување и движења, доведе во поедини погони до тоа, голем број рудари да ја напуштат работата“³⁷.

За да се надомести стручната работна сила која се повеќе недостасувала, есента 1943 година во Македонија дошло до ангажирање и на делови на Воено-стопанскиот рударски баталјон „Југоисток“. Со оглед на тоа дека Рударскиот баталјон во основа бил составен од Германци, тој истовремено требало и да ги заштитува погоните³⁸.

Исто така, по капитулацијата на Италија, во позначајните македонски рудници биле ангажирани и италијански воени интернирци. Така на пример, во рудникот Злетово до септември 1944 година работеле 400 италијански заробеници³⁹.

Според анализата направена од Комисијата за обнова на земјата, бројот на вработените во Злетовските рудници изнесувал 819, од кои 723 биле домашни работници и 96 странски. Структурата на вработените била следна: 8 инженери, 27 административен персонал, 17 техничари, 95 рудари, 72 помошни рудари, 241 извозници, 150 професионалци и 209 разни други работници⁴⁰.

Во рамките на офанзивните дејства што пролетта 1944 година ги презеле српските, косовските и македонските единици стационирани во

³⁴ Истото, 342.

³⁵ Zbornik NOR, том XII, книга. 2, Прилог II, ц. 1139.

³⁶ АВИИ, НАВ-Н-Т-77, ф. 613/179937-49.

³⁷ АВИИ, НАВ-Н-Т-77, ф. 613/1800244-247.

³⁸ Томо Ристовски, Влијанието на НОБ врз германските интереси во Македонија..., 342.

³⁹ АВИИ, НАВ-Н-Т-84, ф. 84/1374080-86.

⁴⁰ ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на владата на НРМ - Комисија за обнова на земјата, 1.159.3.27, 336-339; За разлика од предвоениот период, кога во рудникот како рудари работеле лица главно дојдени од другите краишта на Југославија, за време на окупацијата со зголемување на производството на рудата, се зголемувал и бројот на рударите, овој пат и од месното население. Интересно е да се напомене дека, Германците за потребите на рудникот интернирале од Словенија неколку семејства и ги испратиле на работа во овој рудник. Меѓу интернираните имало инженери, техничари и луѓе со други квалификации. Злетовска област. Географско-историски осврт. Скопје 1974, 614-615.

Кумановско-врањското подрачје, врз осетливите бугарско-германски сообраќајни и индустриски објекти, на 3 април 1944 година, бил извршен и нападот на руднарските постројки во Добрево и Пробиштип.

По успешно изведениот напад на 26/27 март 1944 година на железничката станица Ристовац, 3-тата македонска ударна бригада и Косовскиот одред се упатиле кон с. Пелинце (во долината на Пчиња), каде што биле извршени потребните подготовки за напад на Злетовските рудници. Целта на нападот била рудниците и рудничките постројки, особено значајни за германското стопанство да се разорат и онеспособат за натамошна редовна експлоатација. За раководење со оваа акција Оперативниот штаб именувал привремено раководство.

Во рамките на подготовките за нападот биле оформени и специјални групи со потребни средства за минирање, кои требало во текот на борбата да продрат и да ги разрушат и онеспособат виталните објекти. Исто така, биле испратени посебни извиднички патроли со задача до доаѓањето на единиците во реонот на рудникот да го извидат распоредот на окупаторските сили и да ги проверат податоците со кои се располагало дотогаш за распоредот на сите поважни објекти. Особено драгоцен податоци дале борците, кои пред и за време на окупацијата работеле во рудникот.

Привременото оперативно раководство располагало со сознанија дека рудниците поради нивното големо значење биле добро обезбедени со германски и бугарски сили (околу 100 германски војници, околу 150 бугарски војници и околу 60 бугарски полицајци). Покрај тоа, при проценките за нападот, оперативното раководство морало да води сметка и за реалната можност бугарските окупаторски единици од соседните гарнизони (Штип, Кратово, Куманово, Кочани), брзо да интервенираат и да ја помогнат одбраната на рудникот. Овие фактори се наметнувале и го одредувале карактерот на самата акција, која морала да се изведе ненадејно, брзо и енергично. По извршениот напад, единиците требало благовремено да се повлечат кон слободната територија, како не би дошло до фронтална борба со окупаторските сили од споменатите гарнизони.

Детален план за нападот требало да подготви одреденото привремено раководство во с. Мушково, по прибирањето и проверувањето на податоците од извидничките групи. За нападот на рудниците биле одредени истите единици кои го нападнале Ристовац: 3-та Македонска ударна бригада (со три баталјони) добила задача да ги нападне рудничките објекти во Пробиштип, и тоа: електричната централа, одделението за сепарација на олово и некои други објекти и Косовскиот одред (со два баталјона), кој требало да нападне на рудникот Добрево и да ги уништи: жичарницата за транспорт на руда, шахтите и сите главни згради. Нападот започнал едновременно врз двата објекта, на 3 април 1944 година, во 4 часот наутро. Непосредното обезбедување на рудникот било наполно изненадено од нападот, што претставувало поволна околност поставените задачи на единиците да бидат реализирани. По првата збрка, предизвикана од ненадејниот напад, германско-бугарската одбрана брзо се организирала и почнала да дава жилав отпор. Борбата била особено жестока меѓу вториот баталјон од 3-тата бригада и германските војници. И

покрај жестокиот отпор специјалните групи, добро подготвени, се пробиле до важните и осетливи објекти и успеале со мини да срушат или онеспособат дел од нив.

Додека 3-тата бригада водела борба околу рудникот Пробиштип, Косовскиот одред релативно брзо ја ликвидирал бугарската посада и ги уништил надземните постројки на рудникот.

Во овој напад голема помош на единиците на 3-тата бригада и Косовскиот одред им укажале работниците вработени во рудниците. Еден дел од нив директно се вклучил во борбите, додека дел помагал во разурнувањето и онеспособувањето на рударските постројки, во извлекувањето на ранетите или во изнесувањето на разновиден материјал од рудниците, неопходен за борците. По завршувањето на нападот, околу 120 работници доброволно стапиле во редовите на единиците на НОВ и ПОЈ⁴¹.

Во тричасовните жестоки борби, 3-тата ударна бригада имала загуби од 7 мртви и 12 ранети борци, а Косовскиот одред 3 мртви и 6 ранети борци. Во овие борби биле убиени голем број германски и бугарски војници и полицајци. Од посадата што ги обезбедувала рудниците биле заробени 51 бугарски војник и еден офицер. Запленето било поголемо количество оружје и друг материјал⁴².

Од извештајот на претставникот на германскиот Воено-стопански рударски баталјон од 7 април 1944 година, испратен до Воено-стопанскиот штаб Југоисток може да се заклучи дека одбраната на Злетовските рудници била целосно изненадена од нападот. Според проценката на претставникот на рударскиот баталјон, до изненадувањето дошло поради тоа што „партизанските групи, користејќи ја целосната мрачна и ветровита ноќ можеле незабележано да се довлечат до погонот, а посебно до германското престојувалиште“.⁴³ Целта на нападот била по неутрализирањето на обезбедувањето на рудниците „да се уништат рударските постројки, а рударите да се одведат“.⁴⁴

Што се однесува до текот на борбата, Германците признаваат дека таа била тешка за нив, но, заради силното окопување, тие успеале, навод-

⁴¹ Томо Ристовски, Злетовските рудници..., 358-367; Михаило Апостолски, Февруарскиот поход..., 235-241; Кирил Михајловски-Грујица, 3. македонска бригада. Београд 1976, 58-63; Златко Билјановски, Од Козјак до Загреб. Трета македонска народноослободителна ударна бригада. Белград 1971, 66-70; Злетовска област..., 620-621; Историја на македонскиот народ. книга 3. ИНИ. Скопје 1969, 409.

⁴² Во соопштението бр. 7 на Главниот штаб на НОВ и ПО на Македонија од 10 април 1944 година, издадено по повод нападот на Злетовските рудници, меѓу другото се вели: „На 3 април оваа година македонските и косовските единици на нашата војска извршија голем комбиниран напад на Добрево и Пробиштип, Злетовските рудници кај Кратово, од кои после окупацијата на Македонија Германците вадеа важни руди за воената индустрија. Нападот успеа потполно. Сите надземни постројки во Добрево, рудникот на олово и цинк сосема се уништени. Електричната централа, мелницата за руда и други помошни постројки и згради во Пробиштип, каде се вади и преработува оловото, исто така се уништени.“ Виорни дни-спомен книга на Третата македонска ударна бригада, Скопје 1957, 368.

⁴³ АВИИ, НАВ-Н-Т-77, ф. 1299/1271-1273.

⁴⁴ Истото.

но, да ги одбранат виталните објекти. Според нивната процена, при нападот „разорени се само една гасна машина во централата и еден компресор во пребиралиштето, а запалени се зградата на управата на погонот, полициското престојувалиште и пералницата. Во Добрево, каде беше сличен текот на борбата како во Пробиштип, разорена е компресорската станица“⁴⁵. Меѓутоа, иако во извештајот се настојува да се ублажи поразот, а штетите да се претстават како незначителни со констатацијата дека „тука не се работи за било какви суштествени разорувања“, односно дека „погонот е осакатен само делумно и на кратко време“, сосема очигледно е дека оштетувањата на објектите биле доста големи. Во спротивно, не би имало потреба рударските стручњаци за санирање на последиците од нападот првобитно да предвидат време од околу месец и половина⁴⁶.

Покрај оштетувањата на погоните, врз тековното производство на рудникот крајно неповолно се одразило и напуштањето на голем дел од работниот колектив.

Веднаш по нападот, управата на рудниците презела мерки да го оспособи рудникот Добрево, како и објектите во Пробиштип, за натамошна работа. Бидејќи претпријатието не било во состојба само да го изведе обновувањето на оштетените објекти, полномошникот за рударство во Македонија, Диригл, итно побарал финансиски средства - аванс од 750.000 германски марки⁴⁷.

Меѓутоа, преземените мерки очигледно не ги дале очекуваните резултати. Ваквиот заклучок ни го потврдуваат редовните германски извештаи, меѓу кои и извештајот за производството на оловна руда и оловен концентрат во првата половина на 1944 година, подготвен од Управата на Злетовските рудници. Од извештајот се гледа дека, во однос на месец март кога производството на руда изнесувало 5.341 тон, а на концентрат 676 тони, во април производството на руда опаднало на 270 тони руда и на 158 тони оловен концентрат. Во истиот извештај за мај не е искажан ниту еден ископан тон оловна руда, додека производството на концентрат, од порано ископаната руда, изнесувало 153 тони. Во јуни биле произведени 257 тони руда, и само 88 тони концентрат⁴⁸. Во еден друг извештај кој се однесува на производството за вториот квартал од 1944 година, за август е забележана целосна неактивност на рудниците⁴⁹.

Од сето ова може да се заклучи дека по нападот извршен на 3 април 1944 година, Злетовските рудници не се вклучиле во редовно производство.

На 9 септември 1944 година, на денот на капитулацијата на Бугарија, со повлекувањето на германско-бугарските сили, завршила триполгодишната експлоатација на Злетовските рудници од страна на германскиот окупатор⁵⁰.

⁴⁵ Истото.

⁴⁶ Истото; Томо Ристовски, Злетовските рудници..., 364.

⁴⁷ Томо Ристовски, Злетовските рудници..., 365.

⁴⁸ ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а.е. 763, л. 34.

⁴⁹ АВИИ, НАВ-Н-Т-84, ф. 80/1368685.

⁵⁰ АВИИ, НАВ-Н-Т-77, ф. 613/1800379-80; Томо Ристовски, Злетовските рудници..., 367.

Според податоците подготвени од Рударскиот оддел при Поверенство-то за шумарство и рударство за штетите нанесени на рудниците во Македонија, доставени на 8 јуни 1945 година до Претседателството на народната влада на Федерална Македонија, во текот на војната од Злетовските рудници ископани биле 134.180 тони оловна руда, од коешто количество преку преработка биле добиени 19.061 тони оловен концентрат. Вкупната материјална штета нанесена на овие рудници изнесувала 47.364.300,00 предвоени динари⁵¹.

Кога зборуваме за експлоатацијата на рудното богатство во Македонија, мораме да истакнеме дека во периодот од три и пол години таа се вршела на еден недозволен, дотогаш непознат плачкашки начин, како резултат на кој од рудниците биле извлечени огромни количества на рудна супстанца. При тоа, не се водело никаква сметка како таа супстанца се откопува, ниту биле вршени било какви плански испитувања (освен во рудникот „Дудица“), бидејќи окупаторот главно ги експлоатирал оние рудници кои веќе биле отворени и во кои квалитетот на рудата веќе бил испитан. Со ваквиот начин на експлоатација на македонското стопанство му била нанесена огромна загуба, со што драстично бил намален националниот имот на Македонија.

Ако се земе предвид дека на Македонија по ослободувањето и било потребно време од најмалку четири години за инвестирање во подготвителни и испитувачки работи, во проширување на старите и отварање на нови окна за да би се постигнал оној степен на експлоатација кој бил спроти окупацијата, тогаш, покрај експлоатираната руда и разрушените инсталации, опремата, згради и сл., и во тој поглед на македонското стопанство му била нанесена огромна штета⁵².

⁵¹ ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ 1945-1953, к. 9, арх. ед. 2/31-36.

⁵² Истото; Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Bugarska ...*, 96-97.